

UIT DE GESCHIEDENIS VAN TOREN EN KLOK VAN DE NICOLAASKERK TE OOSTERNIELAND

Teun Juk

01.000-
0018

INLEIDING

"Ooster-Nieland of Oosternieland, dorp met eene Herv. Kerk in de Gron.gem.Uithuistermeeden. Het telde in 1870 in de kom 244 inw." Zo beschreef P.H. Witkamp in 1877 Oosternieland in zijn *Aardrijkskundig Woordenboek*¹. Uit de vermelding blijkt dat het kerkgebouw een belangrijk kenmerk van dit dorp was. Nu, bijna 120 jaar later, is dat nog steeds zo. Wie Oosternieland nadert uit de richting van Uithuizermeeden of Roodeschool, van Oldenzijl of Groningen, wordt begroet door de vergulde weerhaan op de dertiende-eeuwse Nicolaaskerk. Sinds 17 november 1987, de datum waarop de restauratie was voltooid, kraait deze haan weer volop victorie. Hij bekroont het deel van de kerk waarop ik in deze bijdrage nader wil ingaan: het torentje met daarin de klok. De voorgangers ervan krijgen daarbij ook de nodige aandacht.

Een toren of dakruiter heeft zowel een functionele als een representatieve betekenis. In de eerste plaats is de toren of dakruiter de plaats waar de klok is ondergebracht. De klok vervult van oudsher een belangrijke functie. Het luiden van de klok geeft een aanwijzing van de tijd, kondigt geboden, feesten en begrafenissen aan en waarschuwt bij brand en ander onheil. In de tweede plaats vestigt de toren de aandacht op het gebouw waar hij toe behoort: de kerk. Tenslotte fungeren toren en dakruiter als herkenningspunt: niet alleen voor de dorpingen maar ook voor de bezoeker van buiten.

DE BAKSTENEN TOREN

Was de toren van Oosternieland voorheen een vrijstaand bakstenen bouwwerk, de laatste anderhalve eeuw is hij niet meer dan een houten dakruiter. In 1828 schreef de schoolmeester van Oosternieland: "... doch de daar gestaan hebbende toren is in 1823 afgebroken, waarop men een spits op

1. De avondmaalsbeker van Oosternieland uit 1659, met een afbeelding van kerk en toren. Overigens is de documentaire waarde van deze tekening beperkt.

het uiteinde van de kerk als de geschiktste plaats voor de klok heeft aangemerkt².

Op de in 1659 door Focko Raerda vervaardigde avondmaalsbeker van Oosternieland is de kerk met een losstaande toren afgebeeld. Hieruit blijkt dat de oude toren ten noorden van de kerk heeft gestaan, ongeveer ter hoogte van het midden der noordgevel. Dit wordt bevestigd door een afbeelding van de kerk op de Coenderskaart uit ca. 1678³.

Gedurende de restauratie van de kerk is in de bodem naar sporen van de oude toren gezocht. Dit onderzoek bleef evenwel zonder resultaat. De akte van verkoop op afbraak uit 1822 geeft de verklaring. De koper was namelijk

gehouden "de gaten door de uittelling der fondamente van den ouden toren veroorzaakt, met aarde aan te vullen en dezelve met het kerkhof egaal en slegt te maken⁴."

De afbeelding op de avondmaalsbeker toont ons een parallel met de kerk staande toren op vierkant grondvlak. Het zadeldak van de toren steekt boven het kerkdak uit. Twee van de waarschijnlijk vier galmgaten zijn te zien. Op de beker zien we geen ingang tot de toren; deze zal zich in de naar de kerk gewende zijde hebben bevonden. Op 26 juni 1787 werd 16 stuiver betaald "voor een slot aan de torendeur⁵."

Op grond van de afbeelding valt over de ouderdom van de toren niets met zekerheid te zeggen. Dat de oudst bekende torenklok in 1410 is gegoten maakt het waarschijnlijk dat in dat jaar een toren aanwezig was.

Op 8 juli 1822 gaven Gedeputeerde Staten van Groningen aan de kerkvoogden toestemming om de zadeldaktoeren op afbraak te verkopen. In plaats daarvan moest een "houten toestel" worden vervaardigd waarin ook de klok een plaats kon krijgen, zodat "... bij daartoe vereischt wordende gelegenheden geluid kan worden, even gelijk zulks op onderscheidene plaatsen te plattelande gebruikelijk is." De reden tot afbraak was dat de toren zich in een zeer bouwvallige en voor de publieke veiligheid gevaarlijke toestand bevond⁶.

Over de verkoop op afbraak van de toren bestaat enige onduidelijkheid. De in het archief aanwezige verkoopakte van 29 juli 1822 is namelijk niet ondertekend. In de akte wordt te koop aangeboden "... de steen van den ouden toren benevens het houtwerk dat aan dezelve behoort en de pannen waarmede dezelve gedekt is, met uitzondering van de klok in den toren." Het kasboek van de kerkvoogden vermeldt echter niets over de verkoop

1 P.H. Witkamp, *Aardrijkskundig Woordenboek van Nederland* (Amsterdam, 1877).

2 Beantwoording der vragen door de Commissie van Onderwijs opgegeven in haar missive van den 10 juny 1828. Gemeente Uithuizermeeden; Oosternieland. Rijksarchief Groningen, Archief van het Provinciaal Bestuur van Groningen, inv.nr. E 16: 101.

3 W. en F. Coenders van Helpen, *Geographische Beschrijvinge Vande pr.Stadt Gr. en Oml.* (kaart), z.j. (ca. 1678).

4 Archief Nederlandse Hervormde Kerk Oosternieland (ANHKO). Conditien op welke de kerkvoogden van 't Oosternieland voornemens zijn onder nader approbatie van de Ed.Gr.Achth. Heren Gedeputeerde Staten der provincie Groningen, het oude torengebouw te Oosternieland op afbraak te verkopen, d.d. 29 juni 1822.

5 ANHKO. Administratieboeken kerkelijke inkomsten Oosternieland 1771-1787.

6 ANHKO. Conditien (...), 29 juli 1822.

2. De dakruiter op de kerk van Oosternieland sinds de laatste restauratie.

van steen en hout. Wel wordt van Sikke Zandt een bedrag van 56½ cent voor 30 oude dakpannen ontvangen⁷. Het lijkt erop dat de kerkvoogden gebruik hebben gemaakt van "de vrijheid dezelve aan zich te behouden." In dat geval zijn de oude stenen waarschijnlijk gebruikt voor herstelwerkzaamheden aan kerk, pastorie of kosterij⁸.

DE DAKRUITER

In 1823 werd een dakruiter aan de westzijde van de kerk in de kap opgenomen. Het torentje werd schrijlings op het kerkdak geplaatst en constructief gesteund door twee door gaten in het gewelf gelaten staanders. De bouwkosten zijn niet uit de archiefgegevens af te leiden. In de koepel werd een nieuwe luidklok gehangen. In 1847 werd de dakruiter hersteld en van een nieuwe haan voorzien. H.P. Groendijk ontving toen voor "2 pijnappels op de toren" een bedrag van f1,50. De nieuwe torenhaan van J. Post kostte f6,50⁹. Ook nu nog wordt de spits van de dak-

ruiter bekroond door een windvaan in de vorm van een haan. Deze staat op het uiteinde van een staaf met een stenen bal. Het is niet duidelijk wanneer de pijnappels door de bal zijn vervangen. Omstreeks 1935 waren beide pijnappels nog aanwezig.

Ook in 1935 en 1947 werden beperkte herstelwerkzaamheden aan het torentje uitgevoerd. H. Scholtens en H.A. Stel ontvingen hiervoor respectievelijk f14,41 en f1,25¹⁰. Bij de kerkreparatie van 1967 herstelde H.J. Boersma de dakruiter voor f980,80¹¹.

Toen bij de recente restauratie bleek dat de dakruiter nagenoeg onherstelbaar was, is voor een getrouwe copie gekozen. Wel is de constructie ietwat gewijzigd, zodat de gaten in de gewelven konden worden gedicht. De nieuwe dakruiter is met lood en koper bekleed. Voorts werd in overeenstemming met oude foto's een hekje getimmerd. Het is verheugend dat dit sieralement opnieuw is aangebracht.

Tot slot nog iets over de kleuren. Deze zijn groen met wit, waarbij het groen

domineert. In 1935 schilderde F. Bolhuis het torentje. Blijkens een foto uit die tijd wisselden donkere (groene) en lichte (witte) banden elkaar af. De bogen van de galmopeningen waren met een witte band geaccentueerd. De kosten voor "verfwerk toren" waren toen f54,81. In 1947 schilderde J. Oosting het torentje voor f127,77 en in 1967 werd aan D. Rozema f123,43 uitbetaald. In 1967 kreeg de dakruiter een overwegend groene kleur¹². Het schilderwerk in 1987 werd gedaan door het schildersbedrijf H.W. Wegman te Winschoten. Qua kleurstelling is aansluiting gezocht bij de toestand voor de restauratie, waarbij het hekje wit is geschilderd. Ook de haan werd opnieuw verguld. Op 16 oktober 1986 plaatsten H.G. de Olde (voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken) en mevrouw T. Scholtens-Oosting (lid van de plaatselijke commissie) de met bladgoud opgelegde haan op de vernieuwde koepel.

3. De haan van Oosternieland, op een staaf met stenen bal, in 1986 tijdelijk op de begane grond.

7 ANHKO. Ontvangst en uitgaafboek der kerk tot Oosternieland 1771-1901. Sikke Zandt, administrerend kerkvoogd van 1815 tot 1829, was landbouwer en woonde op de boerderij die nu wordt aangeduid als Oosternielandsterweg 26.

8 Bij recentelijk uitgevoerde werkzaamheden aan de pastorie zijn in de fundering van de schuur veel secundair gebruikte kloosterstenen aangetroffen, waarvan sommige van een profiel zijn voorzien. De pastorie is in 1830 ingrijpend verbouwd, respectievelijk herbouwd.

9 ANHKO. Ontvangst en uitgaafboek (...) 1771-1901.

10 ANHKO. Kasboek kerkvoogdij 1902-1905.

11 ANHKO. Kasboek kerkvoogdij 1955-heden.

12 *Ibidem*.

DE KLOK VAN HERMANNUS

De klok die nu in het torentje hangt, is niet de oorspronkelijke. Tenminste twee andere klokken zijn haar voorafgegaan. De oudst bekende klok is gegoten in 1410 en hangt nu in de toren van Eenum. Het opschrift luidt:

+ A. D. M. CCCC. X. SUB. DNO. SIAB
BRADO. HERMANNVS. ME. FECIT
vertaald: In het jaar des Heren 1410
onder de heer Siabbrand heeft Her-
mannus mij gemaakt¹³.

De flanken van de klok zijn van een tamelijk vage ruitvormige versiering voorzien; aan de bovenzijde wordt deze met een rondboogfries afgesloten¹⁴. De letters, goed verzorgde majuskels, zijn tevoren in was geboetseerd en tegen de valse klokgeplakt. Klokgieter Hermannus goot in respectievelijk 1397 en 1405 ook de klok in de nabijgelegen dorpen Uithuizermeeden en Usquert¹⁵. Het is niet bekend of dit de eerste klok van Oosternieland is geweest. De kerk dateert uit het midden van de dertiende eeuw, zodat een voorganger niet ondenkbaar is¹⁶.

In 1823 is de klok verkocht. Bij de afbraak van de toren diende de aannemer "de klok en alles wat tot dezelve behoord, geheel onbeschadigd uit den toren te nemen, en dezelve op zoodanig eene plaats te brengen als hem door de verkoopers zal worden aange-

4. De kerk van Oosternieland omstreeks 1935. De dakruiter is door een hekje omgeven.

5. De klok van Oosternieland, in 1410 door Hermannus gegoten; sinds 1823 in de toren van Eenum.

wezen, mits die plaats niet te verre van den toren verwijderd is¹⁷." De nieuwe eigenaresse was de Hervormde Gemeente van Eenum. In de kerkboeken van Oosternieland staat hierover opgetekend: "(...) van de kerkvoogden van Eenum voor een klok verzeulen 230,00¹⁸." Het oude klokgetouw werd voor 40 cents aan Sikke Zandt verkocht. De mededeling van Pathuis dat de klok van Eenum volgens de overlevering afkomstig is van Oosternieland, is hiermee bevestigd¹⁹.

DE KLOK VAN ANDRIES H. VAN BERGEN

In 1822 lieten de kerkvoogden een nieuwe klok gieten bij Andries van Bergen en zijn compagnon Mammeus Frey in Midwolda. De grote klok van Hermannus, met een diameter van 97 cm, was waarschijnlijk voor de dakruiter niet geschikt geacht. De nieuwe klok kreeg een diameter van 73 cm en woog 248 kg. Het kasboek van de kerkvoogdij vermeldt onder uitgaaf no. 12: "aan A.H. van Bergen (...) 79,00²⁰."

Klokgieter Van Bergen gebruikte een in het oog lopend gietersmerk, een afdruk van zijn zegelring geplaatst tussen passer en winkelhaak, dat zowel op de voor- als op de achterzijde van de klok was aangebracht. Van het merk werd door W. van der Elst in 1937-1938 een fraaie tekening in Oostindische inkt gemaakt, die nu in het Rijksarchief Groningen berust²¹. Het opschrift vereeuwigde de namen van hen die tijdens het gieten van de klok in functie waren:

13 A. Pathuis, *Groninger gedenkswaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298 - 1814* (Assen-Amsterdam, 1977) nr. 302. Zie ook: A. Pathuis en M.A. de Visser, *Beredeneerde lijst van torenklokken in de provincie Groningen* (Groningen, 1945) nr. 89.

14 Het ruitvormig netwerk komt van de dertiende tot de vijftiende eeuw voor, vrijwel uitsluitend op klokken in de noordelijke provincies, onder andere op die in Stedum (1300) en Usquert (1405). Zie: André Lehr, *Van paardebel tot speelklok, de geschiedenis van de klokgieterkunst in de Lage Landen* (Zaltbommel, 1971) 59-61. Lehr noemt het kammern van de valse klok als methodiek voor het vervaardigen van dit ornament. Het netwerk op de klok van Eenum zal evenwel doormiddel van was-'linten' zijn aangebracht.

15 Pathuis, *Torenklokken*, nrs. 394, 401. Pathuis, *Gedenkswaardigheden*, nrs. 467, 478. Wellicht is hij dezelfde als de Hermannus die in Friesland wordt gesignaleerd in Hijaard (1392), Jorwerd (1394), Jouswier (1395), Hantum (1400) en Parrega (1402).

16 Zie voor een beschouwing over de ouderdom van de kerk: Teun Juk, 'Oldenzijl en Oosternieland. De kerkstichting in historisch-geografisch perspectief'. *Groninger Kerken*, III (1986) 5-15.

17 ANHKO. *Conditien* (...) 29 juni 1822.

18 ANHKO. *Ontvangst en uitgaafboek* (...) 1771-1901.

19 Pathuis, *Gedenkswaardigheden*, nr. 302.

20 ANHKO. *Ontvangst en uitgaafboek* (...) 1771-1901.

21 Het gietersmerk doet A. Pathuis veronderstellen dat A.H. van Bergen lid was van een vrijmetselaarsloge. In Nederland is hij echter niet als zodanig bekend (vriendelijke mededeling A. Pathuis te Bilthoven). Nader onderzoek is derhalve geboden.

GEGOTEN TOEN W.J. BAKKER, K.P. BOS EN S.J. ZANDT TE OOSTERNIELANDT / KERKVOOGDEN, L.H. SCHUDDT, E.J. TERVEER EN J.J.B. KUIPER OUDERLINGEN WAREN / ANDRIES H. VAN BERGEN ET MAMMEUS FREMY ME FECERUNT TE MIDWOLDE ANNO 1822²².

In 1943 werd de klok door de Duitsers gevorderd. Ds. W.P.J. Osinga schreef hierover het volgende: "Dinsdag 9 en Donderdag 11 maart hebben ook in onze gemeenten [Oosternieland en Oldenzijl, T.B.J.] de kerkklokken om bekende redenen voor het laatst hun bronzen stemmen doen hooren²³." Na de oorlog is de klok niet teruggekeerd.

DE KLOK VAN JACOBUS VAN BERGEN

Om een nieuwe klok te kunnen kopen werd in 1948 een commissie in het leven geroepen waarin alle gezindten waren vertegenwoordigd. De volgende personen hadden er zitting in: A. Heeres, K. van Zanten en K. Westerman (Hervormde Gemeente), A. Hoving en J. K. Woltjer (Gereformeerde Kerk) en R. E. Westerhuis (Doopsgezinde Gemeente). De eigen bijdrage van de inwoners van Oosternieland werd op f1.300,- geraamd. Het resultaat van de inzameling overtrof evenwel de verwachtingen: f1.443,20 werd bijeengebracht. Daarenboven kreeg de gemeenschap van Oosternieland nog een bedrag van f558,- uit het fonds Nationaal Herstel N.V. De nieuwe klok werd gegoten door Jacobus van Bergen te Midwolda²⁴. Het opschrift van deze 330,5 kg wegende klok luidt:

GEGOTEN DOOR JACOBUS VAN BERGEN
TE MIDWOLDA * 1949 * / HOORT NAAR
MIJN STEM, IK ROEP U ALLEN! / KOMT TOT
HEM, DIE VREDE BRACHT, / NA BITT'RE
STRIJD EN RANDE NACHT.

Op 25 mei 1949 werd de klok in de toren gehesen. De plechtige overdracht had plaats op 3 juni 1949. Na een korte inwijdingsdienst, geleid door ds. L. Seinhorst, werd de klok door A. Hoving overgedragen aan de kerkvoogdij in de persoon van K. Westerman. Burgemeester B.H. Koomans van Uithuizermeeden smaakte het genoegen de klok officieel te mogen inluiden²⁵.

Over de schrijver

Drs. T.B. Juk, Rietdekkersweg 55, 8091 LH Wezep, tel. 05207-5132, werkt bij de Gemeente Oldebroek als bureauhoofd specifiek welzijn. Hij schreef deze bijdrage in het kader van een studie naar kerk en kerkgebied van Oosternieland, die in 1988 zal verschijnen.

Verantwoording illustraties

- 1, 2, 3, 5, 6: Jan Hovings, Zuidlaren.
4: Naar een prentbriefkaart.
7, 8: John Vos, Delfzijl.

²² Pathuis, *Torenklokken*, nr. 328.

²³ *Classical Mededelingenblad*, 26 maart 1943.

²⁴ ANHKO. Handelingen kerkvoogden en notabelen te Oosternieland 1843-1963.

²⁵ *Ibidem*.

6. Detail van de klok van Oosternieland, nu in Eenum: randschrift, boogfries en ruitvormig netwerk op de flank.

7. De klok van Oosternieland, in 1949 door Jacobus van Bergen te Midwolda gegoten: tijdens de restauratie op de steiger naast de dakruiter.

8. De klok van Oosternieland (1949): detail van het opschrift.